

Safet Bandžović

MIGRACIONA KRETANJA MUSLIMANSKOG STANOVNIŠTVA NA BALKANU KRAJEM XIX STOLJEĆA

Rezime

Migracioni pokreti uvijek su dolazili nakon velikih ratova, ali i kao posljedica brojnih političkih, ekonomskih, socijalnih, kulturnih i drugih neriješenih problema. Po odlukama Berlinskog kongresa 1878., Osmansko carstvo moralo je ustupiti tri petine svoje teritorije i jednu petinu ukupnog stanovništva, oko pet i po miliona ljudi, od kojih je polovica muslimana. U izvorima XIX stoljeća odnos između novostvorenih balkanskih država i muslimana loše je ili jednostrano dokumentiran. U dokumentaciji žurnalističkog tipa dominirao je negativan stereotip o muslimanima, a ona je prešutkivala nasilja nad muslimanima koja su pratila eksploziju i tok borbe za neovisnost.

Odluke preliminarnog Sanstefanskog sporazuma i Berlinskog kongresa 1878., kojima su izvršene nove teritorijalne podjele na Balkanu, kao i ratni događaji koji su im dramatično prethodili, izazvali su masovna, nasilna etnička pomjeranja i proređivanja na prostoru koji je izuzet od Osmanskog carstva.¹ Dr. Skender Rizaj isticao je da prva meta ruske imperijalističke politike nisu bili Austro-Ugarska i istočna Evropa, nego Osmansko carstvo i Balkan, a prva žrtva ruskog panslavizma, navodeći mišljenje Karla Marxa, bili su muslimani na Balkanu.² Marx je ruski imperijalizam ocijenio kao pokret za rušenje stogodišnje civilizacije Evrope u namjeri da sa geografske karte zбриše Mađarsku, Osmansko carstvo i Njemačku.³ Engels je pisao da bi “*turskim*” Slavenima ruski car donio još teže ropstvo, ocjenjujući carsku Rusiju kao centar evropske reakcije, smatrajući je za “*bedem svireposti i varvarstva, neprijatelja svake civilizacije*”⁴. Navode nekih tadašnjih zapadnih teoretičara da je evropsku kulturu i napredak među istočne narode trebala da unese ruska država, kojoj je upravo to bilo potrebno, Halil Halid ocijenio je kao jedne od najčudnovatijih falsifikata i laži koji su se kovali u ime evropske civilizacije.⁵

¹ S. Bandžović, *Balkanski muhadžirluk*, Mak, br. 15-16, Novi Pazar 1997, 126-138; Isti, *Migracioni pokreti na Balkanu (1877-1879)*, Simpozij “Seoski dani Sretena Vukosavljevića”, XVIII, Prijepolje 1988., 199-201; Isti, *Iseljenički pokreti na Balkanu krajem XIX i početkom XX stoljeća*, Almanah, br. 3-4, Podgorica 1998., 127-130.

² O sudbini muslimana u Rusiji vidi opširnije u: M. Busuladžić, *Muslimani u Evropi*, Sarajevo 1997., 231-277.

³ E. Redžić, *Jugoslavenska misao i socijalizam*, Sarajevo 1982., 10.

⁴ K. Milutinović, *Socijalisti o ulozi Južnih Slovena u rešavanju Istočnog pitanja*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, X, Sarajevo 1959., 104. Imperijalnu filozofiju slavjanofila, ali i zvanične Rusije, niko nije preciznije izrazio od pisca Fjodora Dostojevskog, koji je pisao da je “*Istočno pitanje*” zapravo oslobođenje čitavog pravoslavnog kršćanstva i buduće veliko ujedinjenje Crkve: “*Eto, zbog čega ne smemo ni za šta i nipošto zapostaviti ili oslabiti stepen naše vekovne prisutnosti u rešavanju tog velikog pitanja*”. U tom smislu on dodaje: “*Carigrad mora biti naš - oslobodićemo ga, mi Rusi, od Turaka i mora ostati naš zauvek*” – opširnije u: V. Vuletić, *Rusi i Srbi u susretu*, Beograd 1995., 111-112.

⁵ H. Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, Muslimanska biblioteka, s turskog preveo Musa Ćazim Ćatić, Mostar 1913., 187.

Osmansko carstvo već duže vrijeme nemoćno se teturalo pod unutarnjim i spoljnim udarcima, kojima je bilo neprekidno izloženo. Nakon niza potresa bilo je 1841. *Konvencijom o moreuzima* stavljeno pod zajedničku zaštitu velikih sila. Rusija je tada nevoljno morala da prihvati zahtjeve Engleske i Austrije uperene protiv njenog dotadašnjeg dominantnog položaja u Istanbulu.⁶ Animositet prema Osmanskom carstvu ipak je ostao: “*Crnac-musliman*”, pisao je 1841. francuski naučnik Žerom Blanki, “*iscijepan, poročan, vašljiv, samim tim što je musliman nameće se i zapovijeda kao gospodar hiljadama hrišćana*”. Porta je u prvoj polovini XIX stoljeća putem reformi pokušavala da osnaži državnu upravu i prebrodi krizu u kojoj se nalazila, ali je sve to, uslijed niza otežavajućih okolnosti, išlo veoma sporo. Da bi vratila inostrane zajmove i ogromne kamate, bila je prisiljena da povećava unutarnje poreze i takse. To je najviše pogađalo njene balkanske provincije, koje su spadale u najrazvijenije dijelove carstva.⁷ Pobjedom nad Rusijom u Krimskom ratu (1853-1856) i iskorišćavanjem te pobjede na Pariskom kongresu 1856. zapadne sile su ukinule zaseban položaj Rusije prema kršćanima u Osmanskom carstvu i zaštitu kršćana povjerile staranju svih signatornih sila. Svaki veliki proces na Balkanu započinjao je uz izrazitu asistenciju strane diplomacije i evropskog duhovnog utjecaja.⁸ Umjesto smirivanja, strano mješanje izazvalo je još veću zategnutost između Porte i balkanskih naroda, ujedno otkrivajući oštre suprotnosti između velikih sila.⁹ Rusija je nakon uskraćivanja mogućnosti da preko vjerskog protektorata širi svoj utjecaj na Balkanu počela pomagati pokrete slavenskih kršćanskih naroda.

⁶ Opšir. K. Marx - F. Engels, *Dokumenti o raspārčavanju Turske*, u: *Dela*, tom 13, Beograd 1976., 114-136.

⁷ Upor.: V. Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul-Medžida (1839.-1861.)*, Beograd 1949., 311; V. Vučković, *Srpska kriza u Istočnom pitanju (1842.-1843.)*, SAN, Beograd 1957., 11.

⁸ M. Ekmečić, *Spoljni faktor u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1849-1878. godine*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 3, Beograd 1964., 27-35.

Rusija je nakon Krimskog rata nastojala da ostvari “izlazak u topla mora” preko balkanskih teritorija koje zaobilaze moreuze i vode prema Kavali i Egejskom moru, zbog čega je i nastojala stvoriti “veliku Bugarsku”, kao svoje centralno polazište ka Istanbulu, koji je zamišljan kao budući “slobodan grad narodnog slovenskog saveza”. Ruske diplomate neposredno su pred zaključenje Sanstefanskog ugovora 1878. izvještavale: “Opšte je poznato da se naša politika prema južnoslovenskim narodima na Balkanu kreće u okvirima odbrane naših interesa u istočnom pitanju. Oslobođenje neoslobođenih južnoslovenskih naroda od turskog ropstva uvek treba da bude prilagođeno našoj politici u tom delu sveta”.¹⁰ Rusi će iskoristiti pobunu Bugara 1876. da krenu ka tom cilju. Ustanak u aprilu/maju 1876. prouzrokovao je pokolj stotine muslimana i zauzimanje glavnih osmanskih tvrđava u obližnjim balkanskim klancima. Uslijedili su pokolji i odmazde između muslimanskih i kršćanskih sela, dok su turske regularne snage nastojale uspostaviti red i sigurnost za sve. Mada je bilo ubijeno oko 4.000 kršćana, a znatno više muslimana, britanska štampa pisala je o “bugarskim užasima”, tvrdeći da je pobijeno na hiljade bespomoćnih kršćana.¹¹ Alarmantni izvještaji uzburkali su ne samo Britance i Francuze, nego i mnijenje u Srbiji. Ruska intervencija u takvoj je klimi bila sasvim očekivana, uzimajući u obzir i njene šire pretenzije.¹²

Ruski je car Aleksandar II proklamacijom objavio rat 12./24. aprila 1877. godine. Ruske snage, početne jačine od 185.000 vojnika, kojima se suprotstavljalo 160.000 turskih vojnika, forsirale su Dunav kod

⁹ *Istorija novog veka*, knj. II, u redakciji J. V. Tarlea, A. V. Jefimova, F. I. Notoviča i V. M. Hvastova, Beograd 1949., 203; *Istorija sveta*, knj. 4, Beograd 1979., 210.

¹⁰ Upor.: M. Stojković, *Istorijska iskustva balkanskih odnosa*, u zbornik: *Balkan krajem 80-tih godina*, Beograd 1987., 26-27; V. Popović, *Istočno pitanje*, III izdanje, Beograd 1996., 189-190.

¹¹ H. Halid ističe kako je britanski političar Gladston za Turke upotrebljavao izraz “*Anti-humanum specimen od humanity*”, smatrajući da je “*svaki Turčin u ljudskom obliku nečovječna životinja*”. Opširnije u: H. Halid, *nav. djelo*, 17.

¹² J. Hammer, *Historija Turskog /Osmanskog/ Carstva*, knj. III, Zagreb 1979., 445-446.

Svištova, i nakon žestokih borbi zauzele ovaj grad. Iz Svištova ruska je armija krenula u tri pravca, ka istoku, zapadu i jugu. Istočno krilo od 70.000 vojnika trebalo je prikovati turske snage u tvrđavi Ruščuk (Ruse). Zapadno krilo od 35.000 vojnika trebalo je zauzeti strateški veoma značajnu raskrnicu i tvrđavu Plevnu. Glavni zadatak trebao je ostvariti centar ruske vojske, koji je trebao prodrijeti u Trakiju, do Plovdiva i Jedrena.

Utvrđena Plevna dugo je bila nesavladiva.¹³ Ruska opsada Plevne bila je dugotrajna, uprkos pristizanja novih pojačanja iz Rusije i 28.000 Rumuna. Rusi su tri puta pokušavali zauzeti je na juriš, ali bez uspjeha. U tim napadima izgubili su oko 32.000 vojnika. Tada je ruski general Gurko odlučio podvrći grad dugotrajnoj i iscrpljujućoj opsadi, što je, konačno, rezultiralo i njegovom predajom.¹⁴ Nakon pada Plevne (10. decembra 1877.), koju je pet mjeseci grčevito branio Osman-paša, *“lav od Plevne”*, došlo je do masovnog pokreta muslimana sa područja Bugarske. Zauzimanjem Plevne Rusima se širom otvorio prostor za nove prodore. Ruska armija početkom je decembra 1877. raspolagala u sjevernoj Bugarskoj sa 314.000 vojnika i 1.943 topa naspram osmanskih 183.000 vojnika i 411 topova. U novim napadima u januaru 1878. zauzeta je Sofija. Sredinom januara 1878. južno od planine Balkan nalazila se ruska armija od 160.000 vojnika, dvostruko jača od turske, koja se u rasulu povlačila ka Plovdivu. Masovnim dezerterstvom ova je vojska smanjena na oko gladnih i golih 20.000 vojnika. Zbog mogućeg opkoljavanja Osmanlije su bez borbi napustili Plovdiv. Nakon trodnevnih borbi južno od ovog grada Rusi su ušli u Jedrene 20. januara 1878. godine. Putevi prema Istanbulu bili su *“zakrčeni razbijenom vojskom i izbeglicama”*. Ruska vojska prodrla je

¹³ E. Karal, *Osmanli Tarihi*, VIII Cilt, Ankara 1995., 49-50.

¹⁴ Upor.: M. Perović, *Velika istočna kriza i oslobodilački ratovi Srbije, Crne Gore, Rusije i Rumunije protiv Osmanskog Carstva (Turske) od 1875. do 1878. godine*, Beograd 1995., 32-33; K. Marx - F. Engels, *Dela*, tom 41, Beograd 1979., 272.

preko Balkan-planine u dolinu Marice, Jedrena i Istanbula. Pojava ruskih snaga pred vratima Istanbula zabrinula je ne samo njemačku, nego i francusku, englesku i drugu zapadno-evropsku javnost od mogućnosti da balkanske države postanu ruske kolonije. Tim je povodom Wilhelm Liebknecht, jedan od lidera Socijaldemokratske partije Njemačke, objavio brošuru u kojoj je postavio pitanje da li Evropa treba da postane kozačka.¹⁵ Srbija je, nakon pada Plevne, objavila novi rat Porti.¹⁶ Njena vojska zauzela je Pirot (Šarkeš) Niš, te počela prodirati prema Sofiji i Kosovu. Crnogorska vojska zauzela je Nikšić, Bar i Ulcinj, a Rumuni Vidin.¹⁷

Osmanska vojska, u kojoj je bilo i nekoliko bataljona muslimana iz Bosne, nije uspjela zaustaviti ofanzivu ruske vojske u Bugarskoj. Stotine hiljada uspaničenih ljudi je nakon ruskog prelaza Dunava i pokreta prema Jedrenu i Istanbulu, rušenja, pljačkanja, ubijanja i protjerivanja ostavilo sav imetak i krenulo u neizvjesno izbjeglištvo, poglavito ka Trakiji, Makedoniji i Maloj Aziji: *“Po drumovima su se kretale čitave kolone izbjeglica, jedne koje idu u Makedoniju, i druge u Tursku, a drugi koji se vraćaju”*, umirući na tom putu. Francuski novinari su početkom jula 1877. izvještavali o zulumima nad muslimanima, da je oko 10.000 porodica iz Eskidžuma i Osman-pazara emigriralo. Strani dopisnici su također javljali o zločinima nad stanovništvom Razgrada, Tirnava, Drenove i Glena. Dopisnik londonskog lista *Daily Telegraph* sredinom je jula 1877. izvještavao da su Bugari, pojavom ruske vojske, izvršili strašna barbarstva nad muslimanima. Stotine lica

¹⁵ K. Milutinović, *Socijalisti o ulozi Južnih Slovena u rešavanju Istočnog pitanja*, 106. Na ovo pitanje reagirao je svojom provokativnom brošurou H. Levi, bankarski službenik, u kojoj je, između ostalog, naveo: *“Ne ustajem ja protiv Turaka, kao naroda, već protiv Turaka kao vladajuće kaste, kao razbojničke kaste, koja treba da bude slomljena u interesu kulture, u interesu čovječnosti, i ja smatram za osobitu čast da mrzim tu gotovinsku kastu... Vrijedno je da se zabilježi da pisci, koji govore o dobrim odnosima turskog naroda, uvijek navode primjere iz života anadolskih Turaka. Tamo u Aziji Turci upravo i jesu narod, a ovdje u Evropi oni su samo razvratna vladajuća kasta.”*

¹⁶ S. Terzić, *Srbija i Grčka (1856.-1903.)*, Beograd 1992., 203.

¹⁷ V. Čubrilović, *Bosanski ustanak 1875.-1878.*, Beograd 1996., 238, 277.

je ubijeno u selima između Zištova, Bitolja i Tirnave. Strane diplomate izvještavale su da je u septembru 1877. bilo oko 150.000 izbjeglih muslimana sa područja Plevne, Selve i Lovce. Bugari su nemilosrdno rušili muslimanske gradske četvrti, zemlja im je bila javno rasprodata, mezarja prekopana. Muslimanski nadgrobni spomenici služili su za popločavanje ulica, a od kamenja porušenih džamija zidane su kuće. Dr. E. Mušović navodi da su u svom nemilosrdnom i brutalnom obračunu sa muslimanima Bugari prihvatili politiku Rusije pri čemu nisu pravili razlike između etničkih Turaka i Pomaka - islamiziranih Bugara. Bili su pošteđeni samo Gagauzi - Turci pravoslavne vjere, smatrajući da je to bio "najupečatljiviji dokaz da se gonilo samo religijsko, pri čemu etničko nije bilo bitno"¹⁸. Čim je među Bugare, ocjenjivao je Josif Rajh, "ubačena riječ 'sloboda', shvatili su da biti slobodan znači da se može nekažnjeno zauzimati tuđe dobro i oslobađati susjeda koji smeta"¹⁹. Ovakvo shvatanje Bugari su pokazivali na djelu. Stotine hiljada ljudi krenulo je u muhadžirluk.²⁰ F. Engels piše kako tzv. autonomija Bugarske nije značila ništa drugo do protjerivanje muslimana i izlaganje Istanbula opasnosti od ruske invazije.²¹

Velika migracijska kretanja zahvatila su znatan dio turskog, čerkeškog, albanskog i muslimanskog stanovništva slavenskog porijekla. Ovo stanovništvo mahom je iseljavano ka Istanbulu i drugim krajevima Male Azije, Sirije, Kipra i Arabije, dok je manji dio ostao na području Balkana, pod kontrolom osmanskih vlasti, na području

¹⁸ E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459.) i njegova sudbina* (u daljem tekstu: *Muslimansko stanovništvo Srbije*), Kraljevo 1992., 174-175. Također vidi: V. Dedijer - A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941.-1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja* (u daljem tekstu: *Genocid nad Muslimanima*), II izdanje, Sarajevo 1990., XIX.

¹⁹ J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, Sabrana dela, knj. II, Beograd 1987., 492. Čitav vijek dočnije, 1984. bugarske vlasti su otpočele "bugarizaciju" preostale turske nacionalne manjine, sa nasilnom promjenom turskih u odgovarajuća bugarska prezimena. Tokom ove kampanje "bugarizacije" bilo je, prema podacima Međunarodnog instituta za strateška istraživanja u Londonu, nekoliko stotina mrtvih.

²⁰ S. Bandžović, *Migracioni pokreti na Balkanu (1877.-1879.)*, 201-203.

²¹ K. Marx - F. Engels, *Dela*, tom 41, 210-211.

Kosovskog i Skadarskog vilajeta.²² Dok su protjerani muslimani iz istočne Bugarske odlazili put Jedrenskog vilajeta i Makedonije, u Bugarsku je, s druge strane, pristizalo bugarsko stanovništvo iz Jedrenskog vilajeta kao i makedonski Slaveni. U Makedoniji je hiljade nezadovoljnih muhadžira, koji su ostali bez sredstava za život, utjecalo na rast tenzija i pogoršavanje nezavidne ekonomske situacije.

Engleski ambasador u Istanbulu izvještavao je prvih dana januara 1878. o nezavidnom položaju muhadžira iz Sofije. Hiljade iseljenika umiralo je ispod snijega, a u samoj Sofiji je bilo oko 8.000 ranjenih i bolesnih. Po istom izvoru, od 19. 1. 1878. svi su “*muslimani pobešli ispred Rusa*”, a oko 100.000 žena i djece umiralo je na otvorenom polju od gladi i hladnoće. Prava katastrofa zadesila je izbjeglice iz sjeverne Bugarske i Rumelije u blizini Jedrena u januaru 1878., kada su su ih, onako uspaničene i nezaštićene, sustigle ruske trupe i potom otvorile nemilosrdnu topovsku vatru. Oni koji su preživjeli ovaj pokolj raspršili su se preko snijegom pokrivenih planina, najviše u pravcu Egejskog primorja. Ocjenjujući ponašanje ruske vojske u Bugarskoj prema muslimanima, Vasa Čubrilović navodi da se čovjek ne može oteti utisku da su ruski vojni zapovjednici namjerno pravili čitavu pustoš među njima: “*Hteli su valjda da jednim udarcem reše Bugarsku, ne samo Tatara i Čerkeza no i turskih starosedelaca*”²³. Iz Bugarske je tada iseljeno oko 100.000 Čerkeza kao i veliki broj Turaka, Tatara i Pomaka.²⁴ Dr.

²² S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877.-1879.)*, Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine, ANU BiH, pos. izdanja, knj. XXX, Sarajevo 1977., 186, 196-197. M. V. Smiljanić, *Etnografsko grupisanje naroda Balkanskog poluostrva*, Godišnjak Nikole Čupića, knj. XXIV, Beograd 1905., 102-123.

²³ V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, Beograd 1983., 538.

²⁴ Nakon sukoba sa Rusima na Kavkazu Čerkezi (koji sami sebe nazivaju *Adige*) počeli su se 1864. iseljavati u Tursku. Osmanske vlasti su ih, radi osiguranja svojih pograničnih oblasti, naseljavali naročito po Vardarskoj Makedoniji, Bugarskoj, Kosovu, Metohiji i Srbiji (sve do Niša i Prokuplja). Računa se da je tada na put bez povratka krenulo 400.000 do 500.000 ljudi. Upor.: M. Ali Kettani, *Islam na Balkanu u postosmanskom dobu*, Islamska misao, br. 121, Sarajevo septembar 1990., 24.

Milorad Ekmečić smatra da su muslimanske migracije bile pospješene dvjema pojavama: ratnim operacijama, ali, naglašavajući drugu, i “običajima” turskih generala da u povlačenju svoje vojske povedu i muslimane zajedno sa sobom u sultanovu zemlju.²⁵ Takav stav je dominantan kod niza drugih historičara koji, u nemogućnosti da zanemare ili potpuno minimiziraju obim iseljavanja, sasvim u drugi plan stavljaju oštre mjere represije.

U januaru 1878. u Istanbulu je formiran Internacionalni komitet za pomoć muhadžirima. U posljednjih deset dana januara u ovaj grad pristiglo je 80.000 muhadžira. Tifus i kolera uzimali su velike žrtve: svakodnevno je umiralo od 300 do 500 iznemoglih muhadžira.²⁶ Tražena je hitna pomoć od Evrope i Amerike da se ovo stanovništvo spasi od gladi i umiranja. Samo u džamiji Aja Sofiji umiralo je 25-30 muhadžira dnevno.²⁷ Na Jedrenskoj konferenciji, kako navode izvori, Rusi su, pored zahtjeva da se spriječi povratak izbjeglog muslimanskog stanovništva koje je napustilo Bugarsku, tražili da se isele i oni koji su tu ostali. Oni su bili planirali da protjeraju i Turke iz Istanbula. Kod Rusa je pojam Istanbula bio vezan za lanac historijskih neostvarenih nada od

²⁵ *Istorija srpskog naroda*, knj. V, tom I, Beograd 1981., 523. Upor.: B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans, Documents, I, A Turkish Exodus 1877-1878* (u daljem tekstu: *Turkish Emigrations from the Balkans*), Ankara 1989., 115.

²⁶ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkan*, I, 406-407. U izvještajima engleskih ljekara od 12. aprila 1878. kazuje se o alarmantnom stanju u Istanbulu: “*Notwithstanding that a considerable number of refugees have recently been sent out of the capital into the provinces, the condition of those that remain behind, and of the resident inhabitants in general, has been gradually deteriorating. Typhoid, typhus, diarrhoea, and the pneumonia are the prevailing diseases; and the mortality amongst the refugees has been rated at from 300 to 500 per diem.*”

²⁷ Halil Halid piše o sudbini muhadžira u Istanbulu: “*Nije potrebno kazivati, koliko na Evropljane djeluje tužno stanje i golotinja ovih bijednih iseljenika, kad ih u Carigradu vide. Jest, gospodo, jest: mizerno stanje muslimana ne može ganuti Evropejaca; oni naprosto njihovo prekidanje baštinjenih veza sa dragom im i svetom domovinom pripisuju “glupom” vjerskom čuvstvu, što ga nazivaju “muslimanskim fanatizmom”, cit. prema: H. Halid, nav. djelo, 188-189.*

vremena stvaranja ideje o Moskvi kao "trećem Rimu".²⁸ Ruski zahtjevi bili su istaknuti ponovo i na Sanstefanskoj konferenciji, skrojenoj i diktiranoj po ruskim uputima. Ona je bila izraz ruske slavenofilske koncepcije rješenja Istočnog pitanja. Sanstefanskom projekcijom Velike Bugarske muslimanima nisu bila predviđena nikakva prava niti položaj posebne etničke zajednice.²⁹

U martovskim danima 1878., kada je (3. marta) potpisan preliminarni Sanstefanski mir, nekoliko stotina hiljada iscrpljenih muhadžira našlo se sa druge strane tada uspostavljene demarkacione linije. U literaturi se navodi podatak da se između 600.000 do 1.000.000 muhadžira našlo na teritoriji koja je ostala u sastavu osmanske države.³⁰ Pod pritiskom ruskih bajoneta Porta je pristala na sve zahtjeve Rusije. Sanstefanskim preliminarnim ugovorom niko nije bio zadovoljan osim Rusa i Bugara.³¹ Sanstefanski mir predstavljao je trijumf ruske politike i pravoslavlja na Balkanu. Rusija je obavezala Portu da joj ustupi sve teritorije u Evropi osim jednog uskog dijela zemlje oko Istanbula i moreuza. Nacrtane su i granice Velike Bugarske sa teritorijom od 172.000 kvadratnih kilometara i Velike Crne Gore sa teritorijom od 15.700 kvadratnih kilometara. Porta je bila ogorčena ovim ugovorom jer je bila primorana saglasiti se sa stvaranjem jedne velike bugarske države u svom neposrednom okruženju, tretirajući ga kao jednu etapu koja je vodila ka nestanku Osmanskog carstva.³²

Stanovništvo je u Istanbulu udvostručeno zbog priliva muhadžira. Oni nisu krili mržnju prema sultanu, koji je popustio pred omraženim

²⁸ M. Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije 1914.*, Beograd 1973., 33.

²⁹ Upor. S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu*, 191; S. Terzić, *Srbija i Grčka*, 205-206.

³⁰ S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta u drugoj polovini XIX stoleća* (u daljem tekstu: *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*), Vranjski zbornik, knj. VIII, Vranje 1972., 96; M. Pandevska, *Prisilni migraciji vo Makedonija 1876.-1881.*, Institutot za nacionalna istorija, Skopje 1993, 108-109.

³¹ J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992., 146.

³² K. Bitoski, *Makedonija vo vremeto na golemata istočna kriza (1875.-1881.)*, Skoplje 1982., 137.

neprijateljima, tražeći da se nastavi borba sa Rusima. Grupa izbjeglica u maju 1878. pokušala je izvršiti udar, zauzeti sultanov dvor i osujetiti Sanstefanski ugovor. Međutim, većina njih bila je pobijena.³³

Najveće nezadovoljstvo zbog odluka u San Stefanu pokazivale su Velika Britanija i Austro-Ugarska. Revizija odluka iz San Stefana izvršena je na Berlinskom kongresu, koji je zasjedao od 13. juna do 13. jula 1878. godine: “*Glavni poslovi svršavali su se na privatnim sastancima i dogovorima, na sednicama kongresa iznošene su samo formalne stvari i javno potvrđivali već stvoreni zaključci i sporazumi*”³⁴. Izaslanici “*balkanske raje*” samo su mogli svoje zahtjeve unijeti u salu zasjedanja, ali prije sjednice, kada tamo nije bilo nikoga, i staviti ih na mjesta za zelenim stolom, gdje su sjedili pojedini opunomoćenici velikih sila.³⁵ Predstavnici Srbije i Crne Gore nisu udostojeni ni pažnjom da budu saslušani prije rasprava o ovim državama. Animositet i nipodaštavanje nisu skrivali naročito predstavnici engleske i njemačke vlade.³⁶ Na Berlinskom kongresu izvršena je do tada najveća dioba Balkanskog poluotoka između velikih sila. Njemački kancelar Bizmark, koji je predsjedavao kongresom, uspio je da za diplomatskim stolom očuva stabilnost Evrope, uprkos burama koje su pratile slabljenje Turske: “*Cijelo istočno pitanje*” rekao je Bizmark “*za nas ne vrijedi kostiju ni jednoga jedinoga grenadira iz Pomeranije.*” Berlinski kongres prekrojio je mapu Balkana i ujedno spriječio Rusiju da stekne kontrolu nad Bosforom, pa i nad Crnim morem i Mediteranom. Ovaj kongres radikalno je destabilizirao Balkan, suprotstavljajući interese etničkih grupa koje su ga naseljavale i sijući među njima trajan razdor.³⁷ Po njegovim odlu-

³³ J. Hammer, *nav. djelo*, III, 471.

³⁴ V. Čubrilović, *Bosanski ustanak*, 242, 257-258.

³⁵ V. Čubrilović, *Bosanski ustanak*, 269.

³⁶ “*Politika*”, Beograd 10. septembar 1998.

³⁷ J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije*, knj. II, Beograd 1898, 228-231; I. Božić - S. Ćirković - M. Ekmečić - V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972., 318; H. Džait, *Evropa i islam*, Sarajevo 1985., 81; J. Udovički, *Spone i sukobi*, “*Republika*”, br. 188, Beograd 1-15. maj 1998.

kama, Osmansko carstvo moralo je ustupiti tri petine svoje teritorije i jednu petinu ukupnog stanovništva, oko pet i po miliona ljudi, od kojih je polovica bilo muslimana. Joseph von Hammer zaključuje da je za Osmansko carstvo Berlinski kongres predstavljao strašan poraz, jer je izgubilo zemlje, ljude i sredstva, te onima koji su ostali nije bilo lahko nastaviti život.³⁸ Sedamdesetih godina XIX stoljeća muslimani su sačinjavali polovinu ukupnog stanovništva Balkanskog poluotoka. U vremenu od 1870. do 1890. poubijano je na tom području preko 300.000 muslimana, a preko pet miliona ih je prognano u Anadoliju do kraja tog stoljeća.³⁹

Berlinski kongres izmijenio je ranija ruska rješenja i konačno odredio novi teritorijalni raspored država na Balkanu. Zemlje koje su ranije priznavale sultanov suverenitet (Rumunija, Srbija i Crna Gora) dobile su punu neovisnost. Služba Berlinskog kongresa nije imala tačne podatke o površini koja se dijelila. Velika Bugarska iz Sanstefanskog nacrta podijeljena je na Bugarsku i Istočnu Rumeliju. Iako znatno umanjena, Bugarska je po površini opet bila najveća slavenska država na Balkanu. Iz Bugarske je otpočelo masovno iseljavanje muslimana u Anadoliju. Iseljeno je oko 100.000 Čerkeza kao i veliki broj Turaka, Tatara i Pomaka. Istočna Rumelija i Bugarska ujedinile su se 1885. godine.⁴⁰ U Berlinu su evropske sile našle samo niz kratkoročnih rješenja i time dugoročno doprinijele saplitanju balkanskih tokova u čvorište nemira i međunarodnih uzbuna.⁴¹

³⁸ J. Hammer, *nav. djelo*, III, 474; *Istorija novog veka*, knj. II, 204; Opšir. vidi: J. McCarthy, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821.-1922.* (u daljem tekstu: *Death and Exile*), New Jersey 1996. Ovaj autor (str. 1) navodi: "Between 1821. and 1922., more than five million Muslims were driven from their lands. Five and one-half million Muslims died, some of them killed in wars, others perishing as refugees from starvation and disease."

³⁹ R. Mahmutćehajić, *Trajnost stradanja*, Glasnik, Rijaset IZ u RBiH, br. 7-9, Sarajevo 1996., 397; prema: K. H. Karpat, *Ottoman population 1830. - 1914. Demographics and social characteristics*, Medison 1985.

⁴⁰ *Glas islama*, br. 14, Novi Pazar februar 1998.

⁴¹ A. Mitrović, *Značaj istočne krize 1875-1878. za istoriju balkanskih naroda*, Marksistička misao, br. 3, Beograd 1978., 134.

Berlinskim ugovorom Osmansko carstvo, kome su odsječeni “*svi nepotrebni i slabi dijelovi*”, praktično je prestalo igrati ulogu značajne evropske sile. Nastao je čitav splet malih balkanskih država koje su, zbog međusobnog odnosa, predstavljale pravo bure baruta. Grčka, Bugarska, Rumunija, Srbija i Crna Gora – svaka od njih ponaosob – težile su da zadobiju nove teritorije, razvijajući strasne nacionalističke i imperijalističke osjećaje, tražeći sve one zemlje u kojima su njihovi narodi vladali u bilo kojem prethodnom historijskom razdoblju. Posljedica takvog shvatanja bila je neprestana agresija na ostatke Osmanskog carstva u Evropi, zatiranje bespomoćnih muslimanskih sela, a povremeno i otvoreni sukobi oko podjele plijena.⁴² Turski historičar Kemal Karpat ponašanje novonastalih balkanskih država prema muslimanima ocijenio je kao jedan od oblika državnog huliganstva i barbarstva.⁴³ Balkanske državice poistovjećivale su, sa manjim ili većim nijansama, muslimansko stanovništvo sa osmanskim državnim strukturama ili su ga tretirale nasljednikom Osmanlija. Zato je nastanak svake balkanske kršćanske nacionalne države bio praćen masovnim progonima muslimana i uništavanjem tragova njihovog postojanja.⁴⁴

Berlinskom kongresu bilo je od 21. juna do 11. jula 1878. upućeno 145 peticija predstavnika muslimana iz Janine, Bitolja, Skoplja, Bara, Niša, Prokuplja, Kuršumlje, Debra, Prištine, Novog Pazara, Bosne, Podgorice, Spuža, Gruda, Hota i drugih mjesta, kojima je bio izražen protest protiv podjela njihovih predjela, uz traženje zaštite velikih sila te zahtjev da ostanu u okviru Osmanskog carstva kao i to da im se nadoknadi načinjena šteta. Stav Albanaca, koji su zahtijevali autonomiju unutar Osmanskog carstva, Berlinski kongres je odbio. Za

⁴² J. Hammer, *nav. djelo*, III, 479.

⁴³ Upor.: B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 505-517; M. Dogo, *Neka zapažanja o turskom nasleđu i seobama Muslimana*, u zborniku: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, SANU, Beograd 1995., 311.

⁴⁴ F. Karčić, “*Istočno pitanje*”: *paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. vijeku*, u Zbornik: *Muslimani Balkana: “Istočno pitanje” u XX vijeku*, Tuzla 2001, 20.

evropske državničke Albanci su bili Turci.⁴⁵ Sredinom jula 1878. jedna evropska komisija, na osnovu odluke Berlinskog kongresa da ispita položaj izbjeglica, zajedno sa ambasadorima Francuske i Engleske u Istanbulu je na području Rodopa ustanovila čak 150.000 izbjeglica "koje su htjeli da likvidiraju Rusi i Bugari. Iseljenici su bili gladni, a njih 70% bile su udovice i djeca". Samo za dva dana u Plovdivskom sandžaku 12 sela je bilo spaljeno.⁴⁶ Sredinom 1878. u Grčkoj je bilo nekoliko desetina hiljada muhadžira sa područja vilajeta Janine, Tesalije i Epira koji su tražili da se vrate. Peticije su slane i nakon Kongresa predstavnicima pojedinih evropskih zemalja. Iseljenici iz Kraja 7. oktobra 1878. poslali su peticiju engleskom konzulu u Skadru u kojoj su predočili da je njihov položaj vrlo težak i da se žele vratiti u svoja mjesta. Stanje je zbog velikog broja muhadžira bilo alarmantno i u drugim dijelovima Turske odakle, su neprestano upućivani pozivi za pomoć i zbrinjavanje.⁴⁷

Odlukama Kongresa u velikoj su mjeri legalizirana izvršena etnička čišćenja od muslimana. Ono što se desilo 1877.-1878. muslimanima Bilal Šimšir nazvao je genocidom.⁴⁸ Milioni muslimanskih izbjeglica, navodi Hammer, izgubili su sve svoje u korist kršćanskih susjeda i kretali su se prema domovini koju nikada ranije nisu vidjeli. Berlinski kongres u pogledu manjinske zaštite rukovodio se vjerskim principima. Zaštita prava nacionalnih manjina nije ulazila u sadržaje njegovih odredbi.⁴⁹ Po Sretenu Vukosavljeviću, muslimani su teško mogli opstati izvan islamske države: "Ona je bila skoro neophodan okvir celog njihovog života. Sa povlačenjem turske države muslimani su se povlačili, potpuno ili velikim delom"⁵⁰. Tradicionalna historija Balkanskog regiona u biti historija

⁴⁵ Upor.: B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 476; S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu*, 192; P. Bartl, *Albanci*, Beograd 2001., 94.

⁴⁶ S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 96.

⁴⁷ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, II, 135-136.

⁴⁸ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, II, CLXXXII.

⁴⁹ E. Redžić, *nav. djelo*, 299-301.

⁵⁰ S. Vukosavljević, *Istorija seljačkog društva*, I, SAN, pos. izdanje, knj. CCIX, Institut za izučavanje sela, knj. I, Beograd 1953, 19.

osmanskih manjina data izvan njihovog konteksta. Njihov kontekst je zapravo većinsko muslimansko stanovništvo tokom višestoljetne osmanske uprave. Historija tog prostora ne može se potpuno razumjeti bez izučavanja sudbine muslimanskog stanovništva.⁵¹

U periodu nakon Berlinskog kongresa Osmansko carstvo bilo je izloženo nizu intervencija evropskih sila, miješanju u njene unutarnje poslove, "sve pod izlikom pomoći nacionalnim manjinama pod sultanovom vlašću"⁵². F. Aynas podsjeća na historijske činjenice da su se kroz čitavih 14 stoljeća na Orijentu, u moru islama, održale kršćanske i jevrejske zajednice. U Španiji su muslimani vladali sedam stoljeća, "a danas ih uopće nema"⁵³. Historija ovog carstva je nerijetko interpretirana sa mnoštvom predrasuda i stereotipa, sa neutemeljenim i olahkim zaključcima, proisteklim iz nataloženih i ukorijenjenih predstava. Ocjenjujući mjesto Osmanskog carstva u svjetskoj historiji, dr. Halil Inaldžik navodi da je ono bilo zaštita i sigurnost za osvojeni prostor i tadašnji svijet. Islam je egalitarno društvo koje odbacuje aristokratiju, kaste, bogatstvo i naslijeđe. Sve se dobija na osnovu rada i zasluga, kaže Inaldžik pitajući se kako bi se drugačije moglo objasniti da se više od tri vijeka u "pax otomanica" živjelo miroljubivo s toliko različitih naroda i vjera. Osmanska imperija bila je, po H. Inaldžiku, kišobran koji je štitiio svoje podanike, prije svega nezaštićene i iskorištavane seljake. Prvo osporavanje došlo je u XIX vijeku od balkanskih intelektualaca školovanih na Zapadu koji su kasnije učestvovali u nacionalističkim

⁵¹ F. Karčić, *Neispričana priča: smrt i progonstvo osmanlijskih muslimana*, "Preporod", br. 18/715, Sarajevo 15. septembar 2001. Opšir. vidi: M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774.-1923.: A Study in International Relations*, London 1991.; A. L. Macfir, *The End of the Ottoman Empire*, Longman, London-New York 1998.

⁵² J. Hammer, *nav. djelo*, III, 474; S. Bandžović, *Balkanizacija Balkana*, "Republika", br. 202-203, Beograd 1-31. decembar 1998.

⁵³ F. Aynas, *Razmišljanja o toleranciji*, Mak, br. 21-22, Novi Pazar 1998., 58.

ustancima.⁵⁴ Grci su, pak, pod otomanskom upravom nesumnjivo imali mogućnosti da postignu dobru, pa čak i sjajnu karijeru.⁵⁵ Intelektualne elite balkanskih naroda razvijale su vizije i aspiracije, koje su uračunavale što je moguće više oblasti na kojima su živjeli.⁵⁶ Vojni porazi Osmanskog carstva nisu mogli a da ne uzdrmaju samopouzdanje muslimana, da ne dovedu do dalekosežne moralne i intelektualne krize.⁵⁷

Engleski konzul Kirby Green 12. oktobra 1878. iz Skadra je izvještavao svog ambasadora A. H. Layarda u Istanbulu o molbama koje je dobio iz Bara i drugih krajeva sa zahtjevom iseljenika da im se omogući povratak.⁵⁸ Peticije nisu mnogo pomogle. Stotine hiljada ljudi zauvijek je napustilo svoja ognjišta, odlazeći u nepoznato i neizvjesno. Jovan Cvijić to je nazvao “*muhadžirskim lutanjem*”. Na tom dugom putu muhadžiri su napadani, ubijani i pljačkani. U oktobru 1878. na željezničkoj pruzi Solun - Mitrovica u Makedoniji gladovalo je 60.000 iseljeničkih porodica. Izvori su navodili da “*u staroj Srbiji i Makedoniji nije bilo gotovo nijedne varoši, a da u njoj nije bilo muhadžera i muhadžirske mahale*”⁵⁹.

---

⁵⁴ *Naša borba*, Beograd 15. decembar 1997. Upor.: *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, priir. C. Jelavich - B. Jelavich, Berkeley & Los Angeles: University of California Press 1963.; Dž. Espozito, *Islamska pretnja. Mit ili stvarnost*, Beograd 1994., 54; T. Stojanović, *Balkanska civilizacija*, Beograd 1995., 117-119.

⁵⁵ H. Seton-Watson, *Nacije i društvo*, Zagreb 1980., 121.

⁵⁶ U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi. Svjetionik Sarajevo*, Sarajevo 1997., 83.

⁵⁷ *Svijet islama*, Beograd 1979., 346.

⁵⁸ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 640-641.

⁵⁹ U Makedoniji je 1910. živjelo 1.100.000 makedonskih Slavena, 500.000 Turaka, 250.000 Grka, 120.000 Albanaca, 75.000 Jevreja i 10.000 Cigana, nav. Prema: M. Ekmečić, *Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941.*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XX, 1972.-1973., Sarajevo 1974., 126-127.

U Makedoniju su pristigle hiljade porodica Čerkeza, Arapa, Tatara, muhadžira iz Srbije, Crne Gore, Bugarske, Bosne i Hercegovine.⁶⁰ Znatan dio muhadžira zadržao se u krajevima koji su graničili sa Srbijom i Bugarskom. Po izvještaju Ž. Šefera, francuskog konzula u Sofiji, u tim je oblastima bilo oko 200 napuštenih sela prepuštenih muhadžirima čije se prijašnje stanovništvo iselilo dijelom u Srbiju, a dijelom u Bugarsku.⁶¹ U periodu od 1875. do 1881. u Makedoniji se našlo, prema nekim podacima, oko milion muhadžira iz Bugarske, jugoistočne Srbije (Jablanice, Kuršumlije, Bele Palanke, Vranja, Niša, Pirota), Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka i Kosova. Skoro u svim njenim gradovima nastale su muhadžirske mahale. Nastala su i brojna, siromašna muhadžirska sela.⁶² Iz Ćustendila je oko 400 muslimanskih porodica došlo u Makedoniju, raštrkavajući se dalje po njenim gradovima. Kumanovsku kazu preplavilo je oko 5.000 izbjeglica iz Dunavskog vilajeta, koji je pripao Bugarskoj, kao i 1.000 izbjeglica iz krajeva koji su pripali Srbiji. Prema procjeni Nazif-paše, kosovskog valije, u ovom vilajetu je bilo oko 100.000 muhadžira.⁶³ Muhadžiri su razmješteni širom Makedonije. Smještaj su nalazili i po štalama, novopodignutim kućama ili po napuštenim kućama Makedonaca koji su odlazili dublje u Bugarsku, "gdje su gubili svoja stara obilježja". Oko 1900. u Bugarskoj je bilo oko 100.000 Makedonaca, od toga 20.000 u Sofiji.

U skopskim selima 1878. godine, kao i u gradu, bilo je naseljeno 2.627 muhadžira, u kočanskom i carevoselskom kraju (Delčevo) 3.370, u štipskom 3.500, a u krivopalanačkom 997 lica. Muhadžiri iz Dupnice i Ćustendila naselili su napuštene kuće Makedonaca u

⁶⁰ Opšir.: J. Trifunovski, *Arapska groblja u bitoljskom kraju*, Glasnik Etnografskog instituta, sv. XXV, Beograd 1976., 31-34; Isti, *Tursko stanovništvo u SR Makedoniji*, 134-135.

⁶¹ K. Bitoski, *nav. djelo*, 189.

⁶² N. Rakočević, *Iseljavanje Muslimana i razgraničenje Crne Gore i Turske u oblasti Kolašina posle Berlinskog ugovora*, Istorijski zapisi, br. 2, Titograd 1962.; M. Pandevska, *nav. djelo*, 104-105.

⁶³ K. Bitoski, *nav. djelo*, 186.

Gornjoj Džumaji nakon povlačenja ruske vojske iz ovog grada 1877. godine. Ozlojeđeni muhadžiri su zbog gubitka imovine napadali domaće stanovništvo. Od jula do kraja septembra 1878. zapalili su 12 sela u okolini Bitolja, kao i 30 sela pored demarkacione linije u istočnoj Makedoniji (Pijanec).⁶⁴ Mještani pojedinih sela kolektivno su se iseljavali u druga sela, ostavljajući svoje napuštene domove muhadžirima. Od vlasti su muhadžiri dobijali samo po 450 g hljeba, dok su sve drugo što im je trebalo morali sami osigurati. Od muhadžira se zato regrutiraju bašibozučki odredi koji su se bavili pljačkom i terorom.⁶⁵

Početak juna 1879. samo na području sandžaka Drame nalazilo se 82.000 muhadžira. Ovom broju bilo je pridodano i oko 20.000 muhadžira Albanaca koji su pobjegli sa teritorija koje su ušle u sastav Srbije i Crne Gore. Drugi su izvori svjedočili početkom septembra 1879. o 200.000 muhadžira na području vilajeta Solun, Kosovo i Bitolj, od čega 61.735 u sandžacima Solun (20.538), Serez (24.612) i Drama (16.585).⁶⁶

U septembru 1879. izbjeglice su slale brojne peticije francuskom predstavniku u Evropskoj komisiji tražeći da im se nadokandi šteta zbog izgubljene imovine. Izbjeglice iz leskovačkog kraja, smještene u Skoplju i Kumanovu, predočavale su u svojim žalbama kako Srbi i Bugari, koji su u leskovačkom kraju zauzeli njihovu imovinu, nju rasprodaju po veoma niskim cijenama, kao i to da izbjeglice dvije ili tri godine nemaju nikakvog prihoda. Oni su također izvještavali da su mnogi među njima, sukladno odredbama Berlinskog ugovora, otišli vidjeti šta im je sa imovinom ili je rasprodati. Mnogi se nisu vratili, a oni koji bi je i uspjeli prodati bili su u povratku napadani

⁶⁴ *Istorija makedonskog naroda*, II, Beograd 1970., 87.

⁶⁵ K. Bitoski, *nav. djelo*, 188.

⁶⁶ S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu*, 194-195; M. Pandevska, *nav. djelo*, 117-118.

i opljačkani.⁶⁷ Izbjeglice iz Loveča, grada u sjevernoj Bugarskoj, smještene u kumanovskom kraju, predočavale su kako su njihove kuće popaljene i razorene, a imovina opljačkana, da ne smiju da se vrate u svoj rodni kraj zbog opće nesigurnosti i vijesti da Bugari ubijaju muslimane i dalje. Oni su zahtijevali od Evropske komisije da im pomogne da se vrate svojim kućama, pošto su ostali bez sredstava za život u izbjeglištvu, naglašavajući da u njihovom kraju nije bilo borbi i da su svi izbjegli pred naletom Rusa.⁶⁸ Brojne peticije muhadžiri iz Srbije slali su britanskom ambasadoru u Istanbulu.⁶⁹

Povratak muhadžira sprečavale su i osmanske vlasti kao i države iz kojih su izbjegli. Dok je N. de Ring, delegat u Evropskoj komisiji za Istočnu Rumeliju, nastojao utjecati na osmanske vlasti u Makedoniji da omoguće povratak muhadžirima na njihova imanja, dotle je Jastrebov, ruski vicekonzul u Prizrenu, radio sasvim suprotno. On je uvjeravao kosovskog valiju da ne dozvoli povratak muhadžira kako bi se učvrstio muslimanski element u toj pokrajini te da bi ona tako ostala pod direktnom sultanovom dominacijom. Jastrebov, po mišljenju Krste Bitoskog, nije bio zabrinut za sudbinu osmanske države, već je, zapravo, nastojao na ovaj način pomoći Bugarskoj, budući da je mnogo muhadžira odavde izbjeglo te da njihov povratak nije bio poželjan, s obzirom da su njihova imanja već bila zauzeta.⁷⁰

Porta je zbog masovnog iseljavanja postavila u Kosovskom vilajetu "muhadžirske komisije" koje su prihvatale muhadžire, davala im "tain" i slala na dalja odredišta. U budžetu za 1882./83. Porta je predvidjela milion zlatnih lira za pomoć iseljenicima.⁷¹ Porta je početkom 1890.

⁶⁷ Lj. Lape, *Odabrani tekstovi za istorijata na makedonskiot narod* (u daljem tekstu: *Odabrani tekstovi*), knj. II, Skopje 1976., 243-244.

⁶⁸ Lj. Lape, *Odabrani tekstovi*, 244.

⁶⁹ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, III, 64-65.

⁷⁰ K. Bitoski, *nav. djelo*, 188-189.

⁷¹ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878.-1914. godine*, Sarajevo 1976., 110; upor.: M. Kostić, *Pregled bosansko-hercegovačkih muhadžira i njihovih prvaka po Kosovskom vilajetu 1883. godine*, Istorijski časopis, br. 1, Beograd 1948., 253.

dodjeljivala muhadžirima kuće i zemljišta duž srpske i bugarske granice, čime su oni postajali slobodni zemljoposjednici.⁷²

Broj stanovnika u Prištinskom sandžaku 1878. povećao se za 12.232, a u Skopskom sandžaku za 8.424 u odnosu na 1877. godinu. Međutim, u drugim sandžacima je, zbog iseljavanja stanovništva, došlo do smanjenja broja. Prizrenski sandžak je 1878. u odnosu na 1877. imao 16.462 stanovnika manje, Novopazarski sandžak 14.140, Debarski sandžak 77.125. Kosovski vilajet je 1884. imao za 4.370 manje stanovnika u odnosu na 1882. godinu. Jedan od razloga smanjenja broja stanovništva u ovom vilajetu je i gušenje albanskog nacionalnog pokreta, pri čemu je mnogo ljudi ubijeno ili osuđeno na progonstvo, ali i iseljavanje Srba u novopripojene krajeve Srbije. Opadanje broja stanovništva u Kosovskom vilajetu zaustavljeno je 1884. godine.⁷³ Najveći dio muhadžira protjeranih sa teritorije Bugarske trajno se nastanio u Maloj Aziji, u Izmiru (Smirna), Manisi, Ajdini, Ankari, kao i na Kipru, Siriji i u Arabiji.⁷⁴

Po podacima kneza Čerkeskog, 1877. u Makedoniji je bilo ukupno 1.771.000 stanovnika, od kojih 873.000 makedonskih Slavena, 516.000 muslimana, 124.000 Grka, 188.000 Rumuna, 40.000 Jevreja i 25.000 ostalih. Po grčkoj statistici 1878. u Makedoniji (samo u okolici Soluna, Bitolja, Saresa i Drame) bilo je 1.329.000 stanovnika, od kojih 337.000 Makedonaca, 349.000 muslimana, 488.000 Grka, 78.000 Rumuna i 100.000 ostalih. Po statistici Tepolova, Makedonaca je bilo 940.000, Rumuna 339.000 i Grka

⁷² S. Jovanović, *Novopazarski Sandžak (1878.-1900.)*, Novopazarski zbornik, br. 10, Novi Pazar 1986., 168.

⁷³ Upor.: S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 100-101; H. Kaleši, *O strukturi stanovništva Kosovskog vilajeta u drugoj polovini XIX veka* (u daljem tekstu: *O strukturi stanovništva Kosovskog vilajeta*). Obeležja, god. VI, br. 3, Priština 1976., 114-115; A. Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine)*, Novopazarski zbornik, br. 9, Novi Pazar 1985., 148-149; S. Bandžović, *Migracioni pokreti na Balkanu (1877.-1879.)*, 202-205.

⁷⁴ M. Pandevska, *nav. djelo*, 109.

2.600. Po statistici Berkovića, od ukupnog stanovništva Makedonije, što iznosi 1.949.000 stanovnika, ima 1.029.000 slavenskih kršćana, 288.000 "muhamedanaca", 240.000 Turaka, 213.000 grčkih kršćana, 79.000 Albanaca, 7.000 Vlaha. Po statistici Vasilija Kančeva, 1900. od 2.251.000 stanovnika Makedonije, 1,181.000 su Slaveni - kršćani i "muhamedanci", 499.000 Turci, "muhamedanci i kršćani", 269.000 Grci, "kršćani i muhamedanci", 81.000 Vlasi, 68.000 Jevreji i 55.000 Cigani. Po statistici Čeha Vladimira Sisa, 1912. u Makedoniji je bilo 1.047.000 makedonskih Slavena, od toga 897.000 kršćana i 150.000 "muhamedanaca".⁷⁵

Stotine hiljada muhadžira sa Balkana naseljeno je u unutrašnjosti Male Azije, u vilajetima centralne i zapadne Anadolije, u Izmir, Manisu, Ajdinu, Ankaru, zatim u Siriju, na Kipar, Arabiju. Prema konstataciji Bilala N. Šimšira, u svim krajevima Rumelije bilo je oko milion muhadžira.⁷⁶ Prema historijsko-geografskoj enciklopediji Sami Frašerija iz 1898., u Turskoj je bilo 40.545.000 stanovnika, od toga: 19.650.000 Arapa, 10.000.000 Turaka, 3.000.000 Bugara, Makedonaca i Pomaka, 1.800.000 Albanaca, 1.600.000 Bošnjaka i Srba, 1.500.000 Kurda, 1,135.000 Cincara, 950.000 Jermena, 300.000 Vlaha, 300.000 Jevreja, 150.000 Čerkeza i 150.000 Cigana. Prema vjerskoj pripadnosti bilo je 32.750.000 muslimana, 7.485.000 kršćana i 300.000 Jevreja.⁷⁷

⁷⁵ Prema: M. Zečević - B. Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podjela Jugoslavije*, Beograd 1991., 101.

⁷⁶ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, 628; S. Rizaj, *O migracionim pokretima na Balkanu*, 191-195; Isti, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 97-98; upor. M. Ekmečić, *O istraživanju istorije BiH danas*, u zborniku: *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1955., 20.

⁷⁷ S. Rizaj, *Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta*, 104-105; upor. H. Kaleši, *O strukturi stanovništva Kosovskog vilajeta*, 122-124; V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi u Osmanskom Carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856. godine*, Beograd 1971., 318-320; M. Petrović, "Carigradski glasnik", prvi list na srpskom jeziku za srpske zemlje pod turskom upravom, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVIII, Prijepolje 1998., 345-346.

Dramatična zbivanja 1877.-1879., događaji koji su im prethodili i obilježili kao i prateća krupna teritorijalna razgraničenja umnogome su izmijenili etničku sliku Balkana. Oni nisu označili kraj već početak velikih, novih migracionih pokreta koji će se nastaviti i tokom XX stoljeća. Trend protjerivanja muslimana prisutan je u cijeloj historiji balkanskih nacionalnih država u XIX stoljeću. Oni koji su se našli na udaru sile, neumoljivih međudržavnih ugovora i diktata platili su najveću moguću cijenu. Bili su osuđeni na definitivni odlazak, na put u jednom pravcu, bez prava na povratak. Krajevi koji su ostajali iza njih ubrzo su bili izloženi novim, planskim nasrtajima i devastaciji, naseljavanjima, s ciljem da se sistematski potre svaki materijalni i duhovni trag o tome da su tu stoljećima živjeli pripadnici druge vjere i drugih naroda. Sa nestankom osmanske uprave trebalo je nestati i sve što podsjeća na nju i vrijeme u kojem je postojala.⁷⁸ Sukob sa Osmanskim carstvom nije imao samo obilježja rata sa drugom državom, već je djelovao i kao ideološki sukob kršćanstva i islama. Sloboda kršćanskih balkanskih država je označavala eksproprijaciju na štetu muslimana garantiranu odsustvom muslimana sa tih teritorija.⁷⁹ U drugoj polovici XIX stoljeća nacionalizam na Balkanu uglavnom je slijedio italijanski i njemački primjer, kao i evropske smjernice označene principom “jedna nacija - jedna država”.⁸⁰ U izvorima XIX stoljeća odnos između novostvorenih balkanskih država i muslimana loše je ili jednostrano dokumentiran. U dokumentaciji žurnalističkog tipa dominirao je negativan stereotip o muslimanima, a ona je prešutkivala nasilja nad muslimanima koja su pratila eksploziju i tok borbe za neovisnost.⁸¹ Mnogi od onih koji su procjenjivali balkansko stanovništvo bili su inficirani rasizmom.

⁷⁸ Upor.: K. Karpat, *The Civil Rights of the Muslims of the Balkans*, Asian and African Studies 27, The Gustav Heinemann Institute of M.E.S, Haifa 1993, 31; *Islam i zapad*, Sarajevo 1996., 35-47.

⁷⁹ M. Dogo, *Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana*, Godišnjak za društvenu istoriju, II, br. 3, Beograd 1995., 353.

⁸⁰ D. Đorđević, *Ogledi iz balkanske istorije*, Beograd 1989., 21, 34.

⁸¹ M. Dogo, *Balkanske nacionalne države*, 362.

Balkanski nacionalisti bili su često klasični rasisti koji su vjerovali da su “narod” ili “nacija” određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše. Rasistička vjerovanja su ne samo smušena, nego su istodobno i porazna za računanje stanovništva.⁸² Obični ljudi, kao i stručnjaci, shvataju historiju Balkana sa nedvojbenih nacionalnih polazišta, umanjujući dostignuća drugih etničkih grupa i višenacionalnih društava kojima su nekad pripadali.⁸³

“Zlatni vijek” nacionalne državnosti na Balkanu (I. Banac), regionu kontakata i kontrasta između kršćanstva i islama, između Istoka i Zapada, od Berlinskog kongresa do Prvog svjetskog rata bio je razdoblje krajnjih nacionalnih napetosti i pokušaja da se povijest ispravi ne samo perom, nego i državnom politikom.

---

⁸² J. Mccarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (I)*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 7-8, Sarajevo 1999., 745. Ovaj autor dalje navodi: “Kada branilac jedne ili druge balkanske nacije procjenjuje broj pripadnika “svoje nacije” on u to često uključuje sve one koji posjeduju zahtjevani tip duše. Na to nema utjecaja činjenica da te osobe ne govore njegov jezik, pripadaju drugoj religiji ili su se čak zakleli da se bore protiv njega i njegovih istonarodnika do smrti. Oni su Bugari (ili Grci ili Srbi) voljeli to ili ne. Prirodni zaključak je bio da svi ti ljudi pripadaju istoj državi u kojoj se nalaze njihova rasna braća.”

⁸³ Č. Ingrao, *Deset nenaučenih lekcija o Srednjoj Evropi - pogled istoričara*, Helsinške sveske, br. 10, Beograd 2001., 16.

Safet Bandžović

MIGRATORY MOVEMENTS OF THE MUSLIM POPULATION
OF THE BALKANS IN THE LATE NINETEENTH CENTURY

Abstract

Migratory movements have always occurred after major wars, and also as the consequence of many unresolved political, economic, social, cultural and other issues. Pursuant to the 1878 Berlin Congress the Ottoman Empire had to renounce three-fifths of its territory and one-fifth of its entire population, some five and a half million people, of which half were Muslim. The relations between the newly-created Balkan states and the Muslims are poorly or one-sidedly documented in nineteenth-century sources. Documentation of a journalistic nature is dominated by negative stereotypes of Muslims, and has nothing to say of the violence against Muslims that accompanied the explosion and course of the struggle for independence.